



Ірина БАРБАШОВА,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Бердянського державного педагогічного університету

Сенсорний розвиток молодших школярів: історія та сучасність

Постановка проблеми. Стратегічним завданням початкової загальної освіти є забезпечення всебічного, в тому числі сенсорного розвитку школярів. Актуальність цієї проблеми пояснюється значним місцем процесів сприймання щодо забезпечення контактів з оточенням: інформація, яка надійшла з навколишньої дійсності, стає тією основою, на базі якої здійснюється навчання та формується індивідуальний досвід дитини.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз вітчизняних та зарубіжних психолого-педагогічних джерел (Л.Божович, Дж. Брунер, К.Бюлер, Л.Виготський, А.Гезелл, В.Давидов, Е.Еріксон, Л.Занков, О.Запорожець, І.Зимня, Д.Ельконін, Г.Костюк, К.Коффка, О.Леонтьєв, О.Лурія, Г.Люблінська, С.Максименко, В.Мухіна, Н.Непомняща, Л.Обухова, Ж.П'яже, В.Репкін, С.Рубінштейн, О.Савченко, О.Скрипченко, Б.Теплов, Ю.Швалб, В.Штерн та ін.) дає змогу визначити різні аспекти психічного розвитку дітей 6–10-річного віку. Однак питання про сутність сенсорного розвитку молодших учнів, особливості його організації з найдавніших часів до сьогодення потребують додаткового розгляду.

Мета статті полягає у визначенні сенсорного розвитку як психолого-педагогічної категорії, дослідженні багатовікових здобутків і сучасних змістових ресурсів початкової освіти у навчанні школярів сприймати зовнішні властивості об'єктів оточення.

Виклад основного матеріалу. Сенсорний розвиток дитини – складова її психічного розвитку, який разом із розвитком фізичним та соціальним становить цілісну, структурно організовану систему індивідуального розвитку, або онтогенезу. Виходячи з визначення родового поняття "розвиток" і враховуючи тлумачення терміна "сенсорний" (від латин. *sensus* – відчуття – той, що належить до чуттєвого рівня відображення реальності), під сенсорним розвитком молодшого школяра розуміють процес закономірних змін його чуттєвої сфери, які виявляються в кількісних і якісних, структурних і функціональних перетвореннях відчуттів, сприймань і уявлень. Ці зміни, що відбуваються під впливом різних чинників, забезпечують побудову адекватних образів об'єктів і явищ дійсності. Загальними властивостями сенсорного розвитку є його безперервність, незворотність, нерівномірність, асинхронність, індивідуальні та типологічні відмінності розгортання, а до найвпливовіших чинників належать біологічна спадковість (будова анатомо-фізіологічних апаратів, які приймають дію певних подразників із зовнішнього та внутрішнього середовища, наявність закріплених у мозку безумовнорефлекторних нервових зв'язків); природне і соціальне середовище (предмети та явища дійсності, оперування якими сприяє формуванню особис-

тісного чуттєвого досвіду, а також суспільно-історичний досвід, зафіксований у сенсорних еталонах); організоване навчання (формування в учнів чітких уявлень про зовнішні якості об'єктів, вироблення операцій застосування таких уявлень в обстеженні оточення); перцептивна активність дитини (взаємодія із середовищем, що характеризується потребою в сенсорній інформації, мотивацією перцептивної діяльності, актуалізацією способів і засобів сприймання; пояснимо, що термін "перцепція" походить від латин. *perceptio* – впізнання – і вживається у психології як синонім до поняття "сприймання" й означає безпосереднє відображення об'єктивної дійсності за допомогою органів чуття).

Слід визнати, що впродовж віків під впливом історичних, філософських, психологічних, дидактичних і методичних процесів формувалися певні підходи до вдосконалення чуттєвої сфери дитячої особистості. Співвіднесення цих підходів із усталеними цивілізаційними епохами та генезою педагогічної думки уможливило розробку періодизації дослідження аналізованої проблеми і дало змогу виокремити в її становленні такі часові інтервали: донауковий (найдавніші часи – XVI ст.), класичний (XVII–XIX ст.), реформаторський (перша половина XX ст.), науковонормативний (друга половина XX – початок XXI ст.).

Донаукове визрівання думок про вдосконалення чуттєвої сфери особистості характеризується тим, що на етапі становлення первісного людського суспільства формування в молоді процесів сприймання було підпорядковано умовам природного виживання, відбувалося стихійно, шляхом наслідування конкретних форм людської життєдіяльності. Але вже у стародавньому світі зміст і методика перцептивного розвитку набули суттєвого поглиблення. Країнам Давнього Сходу й античної Європи, незважаючи на територіальну та часову ізоляваність, була притаманна принципова єдність підходів до навчання молоді сприймання: удосконалення чуттєвих процесів учнів здійснювалося в умовах державної шкільної освіти. Саме в ці часи зароджується традиція знайомити школярів із зовнішніми якостями предметів дійсності засобами різних навчальних дисциплін і видів діяльності. У пізнь Середньовіччя, відоме під назвою Відродження, на теорію і практику розвитку сприймання молодших учнів позитивно вплинули думки Т.Мора, Ф.Рабле, М.Монтеня, Т.Кампанелли. Гуманісти розглядали формування чуттєвої сфери особистості як органічну частину її загального розвитку; пропонували поєднувати засвоєння учнями теоретичних знань сенсорного спрямування з формуванням практичних умінь відтворювати різноманітні зовнішні властивості предметів і явищ в образотворчій, музичній, фізичній, трудовій діяльності; доводили необхідність

спостереження об'єктів дійсності, для чого рекомендували проводити екскурсійні прогулянки, використовувати різні види наочності.

Класичний період становлення дидактико-методичних засад сенсорного розвитку особистості визначається двома виразними тенденціями: збереженням традиції опосередкованого формування сприймання під час засвоєння матеріалу навчальних предметів (Я.Коменський, Дж.Локк, Ж.Руссо, Й.Песталоцці, Й.Герbart, Ф.Дістервег, К.Ушинський); розробкою прямих впливів на вдосконалення перцепції за допомогою спеціального дидактичного матеріалу й ефективних видів діяльності з ним (Ф.Фрьюбель) та через уведення в дидактичний процес дисципліни, цілком присвяченої ознайомленню школярів із властивостями оточуючих предметів (М.Корф). Зазначені тенденції не виключали одна одну, їх об'єднуючим позитивом було визнання на рівні аксіоми першорядного значення сприймання у відображенні дійсності та необхідності організованого навчання перцепції. Втім прерогатива належала, безумовно, першому підходу.

Найпомітнішою представницею *реформаторського періоду* (його назву пов'язано з поширеною в першій половині ХХ століття реформаторською педагогікою) була М.Монтессорі. Дослідниця розробила спеціальний дидактичний матеріал і автентичну методику сенсорного виховання, стрижнем якої була думка про визначальну роль сприймання не лише в інтелектуальному, а й особистісному розвитку. Завдяки високій технологічності досвід ученої був поширений у багатьох країнах світу, його елементи впроваджували у вітчизняну освітню систему Н.Лубенець, С.Русова, Т.Сухогіна, Є.Тихеева, Ю.Фаусек, Л.Шлегер, К.Янжул, залишається він популярним і нині. Плідною для пошуків нових шляхів сенсорного розвитку молодших школярів, зокрема синкретичного формування в них музичного слуху, артикуляційних умінь, орієнтування в просторі, стала ідея евримії, тобто рівномірності ритму в музиці, танці, вимові (В.Верховинець, Е.Жак-Далькроз, З.Кодай, М.Леонтович, С.Людкевич, К.Орф, Р.Штайнер, Б.Яворський). Збагаченню способів удосконалення музичної перцепції дітей сприяло впровадження в практику навчання співу релятивної сольмізації – інтонування з називанням звуків умовними складами (МО, ЛЕ, ВІ, НА, ЗО, РА, ТІ) та застосуванням так званих ручних знаків, що наочно зображували звуковисотний рух мелодії (З.Кодай). Високоєфективним щодо розвитку в учнів музичного слуху виявився метод і, водночас, навчальний посібник "столбця" (К.Стєєнко, Б.Тричков), який графічно моделював мажорний звукоряд, забезпечував тісний взаємозв'язок слухових уявлень про якість тону з його словесною назвою (до, ре, мі,...) та зоровим образом ступені ладу. Попри всю прогресивність і новизну схарактеризованих ідей, широкого втілення у масове початкове навчання вони не знайшли. Багато в чому це пов'язано з умовами воєнного часу, відновленням зруйнованої економіки, відносною консервативністю внутрішньої діяльності освітніх закладів.

Інтерес до вивчення перцептивних процесів особистості відновився *науково-нормативний період* унаслідок а) розробки у 50–70-ті роки минулого століття теорії розвитку сприймання шляхом формування перцептивних

дій, системи сенсорного виховання дітей дошкільного віку, концепцій розвивального навчання молодших учнів; б) модернізації системи освіти у 80–90-ті роки, пов'язаної зі збільшенням тривалості початкового навчання до 4-х років і зменшенням віку першокласників, розбудовою національної школи в умовах державної незалежності України, докорінними змінами навчальних програм і підручників; в) стандартизацією й оновленням змісту початкової ланки освіти на початку ХХІ ст.

Аби з'ясувати сучасний змістовий ресурс удосконалення сприймання учнів проаналізуємо Державний стандарт початкової загальної освіти [1] та навчальні програми [2].

Важливо зазначити, що розвиток процесів сприймання як окрема лінія не визначається в жодній освітній галузі Державного стандарту початкової загальної освіти, однак навчальний матеріал сенсорного спрямування є складовою загальноосвітньої підготовки учнів початкової школи. Найбільші потенції для сенсорного розвитку мають освітні галузі "Мови і літератури", "Мистецтво", "Математика", "Здоров'я та фізична культура". Їхній зміст презентує *безпосередній підхід* до формування перцептивних процесів у молодших школярів, насамперед, зорових і слухових. Так, на розвиток зорових чуттів – кольорових і просторових – спрямований зміст галузей "Мистецтво" (образотворча лінія), "Математика" (лінія "Просторові відношення. Геометричні фігури"), "Здоров'я та фізична культура" (лінія "Фізична культура"); на вдосконалення фонематичного слуху – зміст галузі "Мови і літератури" (мовна лінія); розвитку музичного слуху сприяє змістове наповнення галузі "Мистецтво" (музична лінія). Формування дотикового сприймання певною мірою передбачає зміст освітніх галузей "Технології" (лінії "Ручні техніки обробки матеріалів", "Технічна творчість") і "Природознавство" ("Об'єкти природи", "Методи пізнання природи"), але *опосередковано*, під час оволодіння учнями художніми техніками обробки різних матеріалів; у процесі спостереження за змінами, що відбуваються з тілами та речовинами; під час дослідного визначення їх властивостей.

Положення Державного стандарту початкової загальної освіти стосовно сенсорних досягнень учнів молодшого шкільного віку конкретизовано в навчальних програмах з окремих дисциплін.

Змістові можливості розвитку *зорового (кольорового та просторового) сприймання* розглянемо на прикладі навчальної програми "Образотворче мистецтво". Її автори відносять розвиток чуттєво-емоційної сфери і спостережливості особистості до провідних завдань курсу, чітко визначають компетентності учнів стосовно кольору і форми: ахроматичні та хроматичні кольори, спектральні кольори та їх послідовність, групи основних і похідних, теплих і холодних, споріднених і контрастних кольорів, відтінки кольорів та способи їхнього отримання; геометричні форми та тіла, взаємозв'язок основної форми та її частин.

Величезний потенціал удосконалення зорового просторового сприймання закладено в програмі курсу "Математика". Розрізнення властивостей предметів і явищ навколишнього світу розглядається як складова загального розвитку учнів, а опанування геометричними компетентностями визнано одним з найважливіших завдань навчання математики. Ознайомлення з розмаїттям форм

передбачено так, що діти усвідомлюють різницю площинних геометричних фігур і просторових геометричних тіл. Площинні фігури, у свою чергу, подано групами іншого порядку – точка, лінії, відрізки, промені, кути, многокутники, круги. У групах цього рівня наявні подальші класифікаційні підрозділи: лінії (прямі, криві, ламані); кути (прямі, непрямі – гострі, тупі); серед многокутників виокремлюються трикутники, чотирикутники, п'ятикутники, шестикутники, у межах яких теж є підрозділи – трикутники прямокутні, гострокутні, тупокутні, різносторонні, рівнобедрені, рівносторонні. Геометричні тіла представлено такими різновидами: куб, куля, конус, циліндр, піраміда.

Усвідомлення відношень між предметами за їх розміщенням у просторі пропонується здійснювати у процесі оволодіння школярами класифікаційними та серіаційними групуваннями. Наприклад, усвідомлення просторових ознак "між"; "під", "над", "на"; "попереду", "позаду", "поруч" організується на засадах класифікації, а положення "ліворуч", "праворуч", "угорі", "внизу" доповнюються ще з'ясуванням серіаційних відношень "лівіше", "правіше", "вище", "нижче"; засвоєння відмінностей об'єктів сприймання за розміром заплановано через їх серіаційне впорядкування за довжиною, висотою, товщиною та встановлення інтервалів такої градації: найбільший – однакові – найменший, найдовший – однакові за довжиною – найкоротший тощо.

Можливості змісту початкової освіти з розвитку *слухового фонематичного сприймання* учнів відтворює програма "Українська мова". Одним із головних завдань цього курсу є організація засвоєння учнями знань про мову, вироблення в них аналітико-синтетичних дій зі звуками мовлення. Необхідність розвитку фонематичного слуху аргументується авторами програми тим, що зазначені дії є базовими для навички читання та письма. Формування уявлень про звуки рідної мови рекомендовано здійснювати у процесі ознайомлення школярів з групами немовних і мовних звуків, які далі класифікуються на голосні та приголосні, приголосні – на тверді та м'які, дзвінкі та глухі звуки. Суттєвим додатком до цілеспрямованого розвитку фонематичного слуху як складової читацької компетентності школярів є зміст навчального предмета "Літературне читання", важливими завданнями якого визнано вдосконалення звукової культури мовлення дітей, формування в них навичок виразного читання: розвиток чіткої дикції, відпрацювання правильної вимови звуків рідної мови і наголошення слів під час читання, регулювання темпу читання та сили голосу, дотримання ритмічних пауз.

Зміст початкової освіти, спрямований на розвиток у молодших школярів *слухового музичного сприймання*, подано в програмі "Музичне мистецтво". Метою музичної освіти у початковій школі автори вважають опанування учнями основами музичної культури, а важливими завданнями – розвиток чуттєво-емоційного сприйняття навколишнього світу, засвоєння початкових знань про особливості художньо-образної мови музичного мистецтва, одиницею якої є музичні звуки. Школярі мають розрізняти звуки шумові та музичні, музичні звуки – за висотою, довжиною, гучністю, а також темброві особливості звучання окремих музичних інструментів і людських голосів.

Потенціал розвитку *дотикового сприймання* найповніше відображено в програмі навчальної дисципліни "Трудове

навчання". Лінія вдосконалення дотикової перцепції не має у програмі самостійного статусу і підпорядкована завданню формувати в учнів алгоритмів і способів предметно-практичних дій у складі ручних технік обробки матеріалів. Змістове наповнення курсу спрямоване на організацію розпізнавання на дотик форми, величини предметів, просторових відношень між ними, а також їх фізико-механічних властивостей (твердість, міцність, пружність, пластичність, гладкість або шорсткість поверхні, проникність, щільність тощо). Удосконаленню в школярів дотиково-зорових розпізнавальних операцій сприяє також зміст навчального предмета "Природознавство". Виконання програмного завдання цієї дисципліни щодо формування елементарних уявлень і понять про об'єкти та явища природи, навичок спостерігати за ними передбачає ознайомлення учнів із властивостями води, снігу, льоду, повітря, гірських порід, корисних копалин, ґрунту та проведення дослідів щодо їх обстеження.

Отже, у науково-нормативний період сформувалися чітко виражені тенденції щодо організації сенсорного розвитку молодших учнів: цільовими напрямками проголошено збагачення зорових (кольорових і просторових), слухових (фонематичних і музичних), дотикових (просторових і фізико-механічних) сенсорних процесів; методологічними засадами формування сенсорики особистості визнано положення концепцій психології сприймання, розвиткового навчання, теорій навчальної діяльності, змісту освіти; у межах кожного виду сприймання окреслено дві специфічні лінії формування перцепції – опанування учнями еталонних знань про найтиповіші зовнішні ознаки предметів і явищ дійсності та засвоєння узагальнених способів їх обстеження; методіку вдосконалення сенсорних вражень молодших школярів генерують урочні та позаурочні форми навчання, загальнодидактичні методи, алгоритмічна послідовність пізнавальних дій із застосуванням найрізноманітніших наочних засобів; провідним у навчанні школярів перцепції обрано міжпредметний підхід, традиційний для початкової школи.

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків. Підсумовуючи, зазначимо, що порівняння еволюційних періодів досліджуваної проблеми свідчить про її важливість, наскрізний характер, детермінованість змістом початкової освіти, який відтворює всі елементи людської культури й послідовно модернізується залежно від потреб суспільства та запитів окремих особистостей.

Проведений аналіз не вичерпує всіх аспектів сенсорного розвитку дитячої особистості. Необхідно виявити рівні перцептивних процесів учнів, сформовані в діючому педагогічному досвіді, обґрунтувати й експериментально перевірити дидактико-методичні впливи на чуттєву сферу молодших школярів. Це і стане предметом нашої подальшої розвідки.

Список використаних джерел

1. *Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи.* – К. : Видавничий дім Освіта, 2012. – 392 с.

2. *Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти.* Постанова Кабінету Міністрів України № 462 від 20.04.2011 [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911.